

เศรษฐกิจการค้าในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น*

Economy and Trade in Thonburi and the Early Rattanakosin Periods

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ**

Warangkana Nibhatsukit

บทคัดย่อ

เศรษฐกิจและการค้าในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือแบบพอเลี้ยงตัวเองได้ และผสมผสานกับการค้า เกิดความมั่งคั่งขึ้นในระดับบนของโครงสร้างสังคมไม่ได้กระจายไปสู่ราษฎรทั่วไปมากนัก มีคนเพียงบางกลุ่มเท่านั้นที่ได้เข้าร่วมในกิจกรรมการค้า วัตถุประสงค์ของการวิจัยในครั้งนี้จึงเพื่อตอบคำถามว่าใครคือผู้ประกอบการทางการค้าในสมัยนั้นและถือว่ามีการลงทุนทางการค้าด้วยหรือไม่ ทั้งนี้เพราะการค้าที่สำคัญคือการค้าของราชสำนักซึ่งส่วนใหญ่กระทำอยู่ภายใต้ระบบพระคลังสินค้า โดยมีกรมพระคลังสินค้าคอยดูแลและจัดการ ผลของการวิจัยพบว่า จากการขยายตัวทางการค้าทั้งภายในและภายนอกนำไปสู่การเกิดขึ้น

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “การลงทุนและผู้ประกอบการค้าในสมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์”

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ของกลุ่มผู้ประกอบการทางการค้าและเกิดกลุ่มผู้ลงทุนขึ้น ซึ่งมีทั้งกลุ่มพ่อค้าชาวจีน กลุ่มพ่อค้าที่เป็นขุนนาง นอกจากนั้นยังพบปัจจัยที่ส่งเสริมการค้าในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เงินทุน การต่อเรือ การใช้เงินตรา

คำสำคัญ : เศรษฐกิจ การค้า สมัยธนบุรี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ประกอบการ
กิจกรรมทางการค้า การลงทุน

Abstract

Economy and trade in Thonburi and the early Rattanakosin periods were a self-sufficiency economy which integrated with trade until wealth occurred in the upper levels of the social structure, but did not spread to the commoners. However, there were only some groups that participated in trade activities. The purpose of this research is to answer the questions of who did commercial activities in those periods and whether it should be considered an investment. Most of the trades in those periods were run by the *Phra Khlang Sinkha*, the court's agency, who took good care of, and managed business for the court. The results of the research showed that the expansion of trade both internally and externally led to the emergence of entrepreneurial activities and also groups of invests such as the Chinese merchants and the elite groups. Many factors contributed to the promotion of trades such as shipbuilding and currency use.

Keywords : Economy, trade, Thonburi Period, Early Rattanakosin Period, entrepreneurial groups, investment

เศรษฐกิจการค้าในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพหรือแบบพอเลี้ยงตัวเองได้และผสมผสานกับการค้า รายได้หลักของราชสำนักมาจากการเกษตรกรรมทรัพยากรธรรมชาติ การจัดเก็บภาษีอากร และการค้าทั้งในและต่างประเทศการค้าช่วยขยายการผลิตและผลผลิตอื่น ๆ อาทิ การต่อเรือ ซึ่งเกิดลักษณะเช่นนี้มาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา ความรุ่งเรืองทางการค้าของราชสำนักทำให้ความมั่งคั่งร่ำรวยล้นเหลือลงมาถึงขุนนางเสนาบดีในเมืองหลวง ขุนนางและมูลนายท้องถิ่น รวมถึงไพร่บางส่วน (วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, ๒๕๕๐) ถึงแม้จะมีความมั่งคั่งจากการค้าเกิดขึ้นมากมายในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังจะเห็นได้จากปราสาทราชวัง วัดวาอารามมากมายที่สร้างขึ้นในสมัยนั้น แต่สิ่งที่น่าสนใจก็คือการค้าที่ก่อให้เกิดความมั่งคั่งนั้นส่วนใหญ่เกิดขึ้นในระดับบนของโครงสร้างสังคม และไม่ได้กระจายไปสู่ราษฎรทั่วไปมากนักมีคนเพียงบางกลุ่มเท่านั้นที่ได้เข้าร่วมในกิจกรรมการค้าเมื่อเป็นเช่นนี้จึงนำมาสู่คำถามที่ว่าใครคือผู้ประกอบการทางการค้าในสมัยนั้นและถือว่ามีการลงทุนทางการค้าด้วยหรือไม่ หากมีใช้วิธีการอย่างไร ทั้งนี้เพราะการค้าของราชสำนักซึ่งถือเป็นการค้าสำคัญของยุคสมัยนั้นส่วนใหญ่กระทำอยู่ภายใต้ระบบพระคลังสินค้า เป็นแบบที่ได้สินค้ามาจากการเก็บส่วยมากกว่าการซื้อสินค้ามาขาย โดยมีหน่วยงานที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อทำการค้าถวายพระมหากษัตริย์คือกรมพระคลังและกรมพระคลังสินค้าคอยดูแลให้การค้าส่วนใหญ่อยู่ในมือของราชสำนักทั้งสิ้น

หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้อิสรภาพสำเร็จ แต่ไม่สามารถกลับไปฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาเพราะทรงยังไม่มีกำลังคนมากเพียงพอที่จะฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาที่เป็นเมืองขนาดใหญ่ได้ จึงทรงตั้งเมืองธนบุรีขึ้นมาเป็นเมืองศูนย์กลางแทน ที่ตั้งของเมืองธนบุรีมีลักษณะใกล้เคียงกับกรุงศรีอยุธยาคืออยู่ใกล้ปากอ่าวไทย สามารถติดต่อกับภายนอกทางทะเลได้สะดวก และสามารถใช้ทางน้ำติดต่อเข้าสู่ดินแดนตอนในได้เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา การมาตั้งมั่นที่กรุงธนบุรีก็ยังคงสภาพการเป็นประตูสู่ดินแดนตอนในอันกว้างใหญ่เช่นเดียวกับที่กรุงศรีอยุธยาเคยเป็น และถือเป็นการส่งต่อความเป็นเมืองทำการค้าจากกรุงศรีอยุธยาสู่กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ในเวลาต่อมา

ด้วยความเป็นเมืองท่าเช่นเดียวกันและด้วยความสืบทอดจากความเป็นเมืองท่าของกรุงศรีอยุธยาทำให้ยังคงเกิดการลงทุนและผู้ประกอบการภายใต้ระบบพระคลังสินค้า

ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่กระนั้นก็ยังเกิดความแตกต่างจากสมัยอยุธยาไปเป็นอันมาก และโดยเฉพาะการเข้ามาของชาวตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีจุดมุ่งหมายอื่นนอกจากเรื่องของการค้า คือมีแนวคิดจักรวรรดินิยมแฝงเข้ามาด้วย จึงทำให้แตกต่างจากชาวตะวันตกที่เคยเข้ามาในสมัยอยุธยา ผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยเฉพาะจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นไปจึงทรงเล็งเห็นภัยจากชาวตะวันตก ดังนั้นจึงเกิดการโอนอ่อนผ่อนตามในกิจการบางประการตามความต้องการของชาวตะวันตกและนี่เองคือสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ต้องยกเลิกระบบพระคลังสินค้าไปในที่สุด

การศึกษาเรื่องการลงทุนและผู้ประกอบการในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เข้าใจการลงทุนและผู้ประกอบการในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเพื่อให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมจนส่งผลให้ยกเลิกระบบพระคลังสินค้าไปในที่สุด

เศรษฐกิจและการค้าในสมัยธนบุรี

เมืองธนบุรีเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นมาในสมัยอยุธยาตอนต้นอยู่ไม่ไกลจากทะเล มีสถานภาพเป็นเมืองหน้าด่านทางทะเลสามารถควบคุมเส้นทางเดินเรือเข้าออกได้สะดวก จึงถูกใช้เป็นเมืองด่านขนอนด้วยทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมทำให้เมืองธนบุรีเหมาะแก่การติดต่อทำการค้า ประกอบกับการเป็นชุมชนเก่าแก่มาดั้งแต่สมัยอยุธยาที่มีป้อมปราการวัดวาอารามอยู่แล้ว เหมาะแก่สถานการณ์ของการฟื้นฟูศูนย์กลางอำนาจของราชอาณาจักรหลังจากเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งกำลังเผชิญกับการขาดแคลนทุนทรัพย์และกำลังคน การเลือกมาตั้งมั่นที่เมืองธนบุรีทำให้ไม่ต้องเสียเวลาและทุนทรัพย์สร้างเมืองขึ้นมาใหม่มากนัก

เมืองธนบุรีตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีแม่น้ำและลำคลองน้อยใหญ่หลายสาย ในฤดูน้ำหลาก น้ำจะพัดพาตะกอนและโคลนตมมาทับถมในที่ราบลุ่ม และเอ่อท่วมเข้าไปในเรือกสวนไร่นา เป็นเหตุให้ผืนดินมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกซึ่งกล่าวได้ว่าสภาพของเมืองธนบุรีแทบไม่ต่างจากกรุงศรีอยุธยามากนัก ผิดกันก็แต่มีขนาดเล็กกว่าซึ่งเหมาะสมกับจำนวนกองทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในช่วงแรก อีกทั้ง

การที่เมืองตั้งอยู่ไม่ไกลจากปากแม่น้ำมากนักหากเพลิงพลั่วต่อข้าศึกก็อาจจะออกทะเลไปตั้งมั่นที่เมืองจันทบุรีก่อนได้ในขณะเดียวกัน การที่เมืองตั้งอยู่ใกล้บริเวณที่มีน้ำลึกใกล้ทะเล หากข้าศึกไม่มีกองทัพเรือที่เข้มแข็งก็ยากที่จะตีเมืองธนบุรีได้ บริเวณที่ทรงเลือกตั้งเมืองคือด้านฝั่งตะวันตกเป็นที่ดอน มีดินล็กจืดล็กเค็มเหมาะแก่การเกษตรกรรมแต่พระมหากษัตริย์ก็ไม่ทรงละทิ้งการค้า

การฟื้นฟูการค้าเป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยมีกรมพระคลังสินค้าเป็นผู้ดำเนินการค้ากับต่างประเทศ มีหลักฐานชัดเจนว่าขุนนางตำแหน่งพิพทโกษา ซึ่งเป็นปลัดของเจ้ากรมพระคลังหรือตำแหน่งโกษาธิบดีที่เพิ่งสิ้นชีวิตไป เขียนจดหมายส่งไปถึง Governor-General ของบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (VOC) และที่ปรึกษา ณ กรุงปัตตาเวียบนเกาะชวา (ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, ๒๕๕๓ : ๓๙-๕๔) กล่าวถึงการค้าทางทะเลของไทยที่ฟื้นตัวขึ้นอย่างรวดเร็วหลังเสียกรุง มีการค้ากับชาวต่างชาติเป็นจำนวนมากส่วนมากเป็นการค้ากับสำเภาจีนและยังแสดงถึงความต้องการอาวุธของราชสำนักไทยโดยเฉพาะปืน (Muskets) และต้องการให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาเข้ามาตั้งสำนักงานการค้าในสยามอีกหลังจากที่บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาตัดสินใจออกจากกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๐๘ ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา

เอกสารดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของระบบและกรมพระคลังสินค้าในการซื้ออาวุธปืน ซึ่งถือเป็นสินค้าต้องห้าม กรมพระคลังสินค้าเจรจาซื้อปืนจากบริษัทการค้าของตะวันตกโดยอาศัยคนกลางคือพ่อค้าสำเภาจีน(ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, ๒๕๕๓ : ๔๓) และในที่สุดราชสำนักสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทำการค้าไม้ฝางกับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาโดยผ่านกลุ่มพ่อค้าคนกลางชาวจีน เช่น จินเฮง ใน พ.ศ. ๒๓๑๒ (ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, ๒๕๕๓ : ๔๔) นอกจากสนใจชักชวนบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาให้มาทำการค้า ราชสำนักยังชักชวนบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษให้เข้ามาทำการค้าด้วยกับต้นฟรานซิสไลท์ เขียนรายงานถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเมื่อ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๐ ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปรารถนาจะให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษทำการค้ากับสยามดังเช่นเคยในสมัยอยุธยา และในปีถัดมาก็กับต้นฟรานซิสไลท์ส่งปืนคาบศิลาเข้ามาถวายถึง ๑,๔๐๐ กระบอก (ชัย เรืองศิลป์, ๒๕๓๓ : ๒๑๑)

การติดต่อการค้าของราชสำนักโดยผ่านพ่อค้าสำเภาจีนสะท้อนให้เห็นว่าแม้

บ้านเมืองจะประสบภัยแต่กลุ่มผู้ประกอบการค้ายังคงติดต่อกับราชสำนัก ซึ่งใช้พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้เป็นตัวกลางในการติดต่อค้าขายตามที่ต้องการได้เนื่องจากชาวจีนมีพื้นฐานชำนาญการค้าสำเภาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังนั้นจึงเป็นคนกลางกระจายสินค้าและผลผลิตของสยามมาตั้งแต่ก่อนหน้านั้น

จากการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีเชื้อสายจีน ทำให้มีชาวจีนมาเข้าร่วมกับพระองค์มาตั้งแต่การกอบกู้อิสรภาพและการฟื้นฟูบ้านเมืองชาวจีนส่วนหนึ่งได้เป็นพ่อค้าของพระมหากษัตริย์ในสมัยธนบุรีคนหนึ่งส่วนหนึ่งสืบเชื้อสายมาจากเศรษฐีผู้มีชื่อเสียงมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระคือ เจ้สัวไซ่อ เจ้สัวโล่อู เจ้สัวชี เจ้สัวไซ (สายชล สัตยานุรักษ์, ๒๕๔๖ : ๒๓) ซึ่งมีโอกาสติดต่อสัมพันธ์ใกล้ชิดกับมูลนายจนได้อภิสิทธิ์ทางการค้าบุตรของคนเหล่านี้บางคนได้อภิสิทธิ์ทางการค้าและถูกดึงเข้าสู่ระบบราชการ เช่น มัวเส็ง (Mua Seng) ลูกชายของอ่องโล่อูได้รับใช้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนได้บรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภัยพานิช (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๖๓) ผู้ซึ่งได้รับมอบอำนาจจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้แต่งเรือสินค้าอย่างน้อยปีละ ๑๐-๑๕ ลำ ไปค้าขายที่กวางตุ้งในนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และยังได้รับอนุญาตให้ต่อเรือที่จันทบุรีอีกปีละ ๒ ลำ ส่วนบุตรชายของอ่องโล่อูอีกคนหนึ่งคือจิ้นเรือได้เป็นมหาเศรษฐีแห่งชลบุรีก็ได้รับอนุญาตให้นำขบวนเรือของพระมหากษัตริย์และเรือของเขาไปค้าขายยังเมืองจีนยังมีลินอู่หรือลินโงว (Lin Ngou) ได้เป็นพระพิชยวารับผิดชอบการแต่งเรือสำเภาหลวงที่ตัวเขาเองร่วมเดินทางไปควบคุมดูแลการค้าขายที่เมืองจีนด้วยทุกปี (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๖๓) คนเหล่านี้คือตัวอย่างของผู้ลงทุนและผู้ประกอบการ ที่ทำการค้าของตนเองควบคู่ไปกับการทำการค้าให้พระมหากษัตริย์

ความพยายามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งแต่ต้นรัชกาลคือการทำการค้าในระบบบรรณาการ เพราะให้ผลตอบแทนมหาศาล ระบบบรรณาการหรือจิ้มก้องเป็นแบบแผนที่ฝ่ายจีนกำหนดขึ้น เนื่องจากจีนถือว่าตนเป็นชาติที่มีอารยธรรมและเป็นศูนย์กลางของโลก ชาติที่อยู่นอกอารยธรรมจีนมักเป็นชาติที่ป่าเถื่อน การจะมาคบหาติดต่อกับจีนต้องยอมรับอำนาจอันยิ่งใหญ่ของจักรพรรดิจีน ด้วยการเป็นรัฐบรรณาการ ยอมถวายตัวเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของจีน แล้วจักรพรรดิจึงจะตอบสนองด้วยการแจกจ่ายผลประโยชน์ทางวัตถุให้แก่รัฐบรรณาการนั้น ๆ

ในระยะแรกราชสำนักจีนยังไม่ยอมรับความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้ากรุง

ธนบุรีเนื่องจากหลักฐานข้อเหยาข้าหลวงใหญ่แห่งเหลียงกว้างกราบทูลฮ่องเต้เขียนลงว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นกบฏต่อราชสำนักสยาม (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๔๔) แต่ฮ่องเต้ก็ยังทรงส่งพ่อค้าชาวจีนไปทำการค้ากับสยาม แม้ในระยะแรกบ้างก็จะได้ รับรองพระองค์อย่างเป็นทางการแต่พระองค์ก็ทรงใช้ข้ออ้างการรบกับพม่าเพื่อขอซื้อ ดินประสิวและกระทะเลเล็ก (คาดว่านำมาหล่อปืนใหญ่) จากจีน ซึ่งได้รับการตอบสนอง จากจีนเป็นอย่างดี เนื่องจากในช่วงนั้นจีนกำลังมีปัญหาเรื่องชนกลุ่มน้อยกับพม่าบริเวณ ชายแดนยูนนาน-พม่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขอซื้อสิ่งของแบบนี้อีกใน พ.ศ. ๒๓๑๙ และ พ.ศ. ๒๓๒๐ แต่เมื่อข้อขัดแย้งระหว่างจีนกับพม่าจบลงด้วยการที่พม่าส่ง บรรณการไปยังจีน ฮ่องเต้เขียนลงก็ไม่ทรงอนุญาตให้ขายสินค้าดังกล่าวแก่สยามอีก ดังจะเห็นได้จากการขอซื้อสินค้าทองแดงและเงินกว่า ๑,๐๐๐ รายการเพื่อใช้ในการพระ ศาสนาในปี ๒๓๒๓ ซึ่งจักรพรรดิเขียนลงทรงตอบปฏิเสธ (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๔๔)

การส่งคณะทูตในระบบบรรณการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีใน พ.ศ. ๒๓๒๓ สะท้อนให้เห็นความสำคัญทางเศรษฐกิจและศักยภาพทางเศรษฐกิจของสยามดังจะเห็น ได้ว่า กองเรือที่ส่งไปประกอบด้วยเรือถึง ๑๑ ลำ เป็นคณะทูตอย่างเป็นทางการและเต็ม คณะชุดแรกและชุดเดียวในรัชกาลนี้ที่ได้รับการต้อนรับจากขุนนางจีน การส่งเรือถึง ๑๑ ลำนั้นมากกว่าการส่งเรือบรรณการปกติถึงเกือบ ๔ เท่า เพราะจีนกำหนดให้ส่งเรือ บรรณการเข้ามายังกวางตุ้งได้ครั้งละไม่เกิน ๓ ลำ แสดงว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรง ส่งเรือเหล่านี้ไปเพื่อการค้านอกจากจุดมุ่งหมายเพื่อการถวายบรรณการ

เรือบรรณการทุกลำจากสยามได้รับสิทธิให้ขนส่งสินค้าที่จัดแยกประเภทเป็น ทางการว่าเป็นอับเฉาที่ยกเว้นภาษีประกอบด้วยสินค้าทั้งหมดที่เหลืออยู่ภายหลังจากแยก เอาบรรณการเสริมและของขวัญสำหรับข้าราชการและพ่อค้าออกไปแล้ว ตีราคาเป็นเงิน ได้ถึง ๙,๐๐๐ ตำลึงสยามหรือ ๑๔,๔๐๐ ตำลึงจีน (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๔๗) และบรรณการเสริมที่มีมูลค่ามากถึง ๓๗,๓๒๐ ตำลึงสยาม หากจักรพรรดิจีนทรงรับ บรรณการเหล่านี้ไว้ จะต้องพระราชทานสิ่งของที่มีมูลค่ามากกว่ากลับคืนมาเป็นอันมาก ตามแบบธรรมเนียมปฏิบัติในระบบบรรณการหรือจิ้มก้อง หรือหากทรงอนุญาตให้ขาย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็จะทรงได้กำไร

ในที่สุดจักรพรรดิไม่ทรงรับบรรณการเสริมนี้ และทรงอนุญาตให้ขายที่กวางตุ้ง

ได้โดยเสรีและยังทรงอนุญาตให้ชนสินค้าขึ้นจากเรือได้โดยไม่ต้องเสียภาษีขาเข้านอกจากเรือบรรณาการ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังทรงพยายามส่งเรือขบวนละ ๓ ลำมาอีก ๓ ขบวน ให้ไปค้าขายที่กวางตุ้ง เอ๋หมิง และหนิงปอ แต่จักรพรรดิเฉียนหลงไม่ทรงอนุญาต เพราะกฎของจีนคือให้มาค้าเฉพาะที่กวางตุ้งเท่านั้น ยังมีสินค้าจำนวนหนึ่งที่เรือบรรทุกมามอบให้ขุนนางจีนฝ่ายต่าง ๆ เช่น ไม้ฝาง ไม้แดง ไม้มะค่า ไม้เหล่านี้นักคือสินค้าต้องห้ามในสมัยนั้นการส่งกองเรือไปเป็นจำนวนมากย่อมสะท้อนว่าทรงรวบรวมสินค้าได้เป็นจำนวนมากแม้จะยังไม่มีการลงทุนเพื่อแปรรูปสินค้าแต่พระองค์ก็ทรงลงทุนแรงงานหรือกำลังคนเพื่อหาสินค้านั้นและทรงลงทุนในการขนส่งสินค้านั้นไปขาย

สิ่งที่น่าสนใจมากในการส่งทูตชุดนี้ไปอีกอย่างหนึ่งก็คือพระราชสาสน์ที่ส่งไปถวายจักรพรรดิและสาสน์ถึงข้าหลวงใหญ่ ทั้งนี้ ในพระราชสาสน์ที่ส่งไปถวายจักรพรรดิกล่าวถึงการขอส่งเรือเพิ่มเติมเข้ามาอีก ๙ ลำ จัดเป็น ๓ ขบวน ๆ ละ ๓ ลำเพื่อขายข้าว ไม้ และผลิตภัณฑ์อื่น ๆ จากสยาม แลกกับอิฐและกระเบื้องที่เมืองกวางตุ้ง เอ๋หมิง และหนิงปอ ส่วนสาสน์ที่ส่งถึงข้าหลวงใหญ่ก็มีการระบุว่าขอให้ข้าหลวงใหญ่แนะนำคนนำร่องชาวจีนคนหนึ่งให้แก่สยาม โดยสยามยินดีจ่ายเงินจำนวนเท่าใดก็ได้ เพื่อนำทางเรือของสยามไปยังญี่ปุ่น และยังมีกรมอบของกำนันแก่ข้าหลวงใหญ่และเจ้าหน้าที่กระทรวงพิธีการ การขออนุญาตซื้อภาชนะทองแดงและเงินเป็นจำนวนกว่า ๑,๐๐๐ รายการ (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๔๘) ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสยามในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีฟื้นตัวทางเศรษฐกิจและมีศักยภาพในการส่งออกข้าวจำนวนมากไปยังจีนเพื่อแลกกับสินค้าจีนจำนวนมาก ทั้งยังมีความพยายามจะออกไปค้าขายกับญี่ปุ่น ความพยายามนี้สะท้อนให้เห็นความสำเร็จของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในการฟื้นฟูเศรษฐกิจและการเมืองขึ้นมาได้

อย่างไรก็ดี แม้ในช่วงปลายรัชกาลจะยังปรากฏว่าข้าวและเกลือเป็นสินค้าต้องห้าม และปรากฏเหตุการณ์ที่ขุนนางและราษฎรลักลอบขายข้าวและเกลือลงลำฉา (ชยเรืองศิลป์, ๒๕๓๓ : ๒๑๐) และแม้ว่าในรัชกาลของพระองค์จะมีปัญหาสงครามอยู่ในระดับหนึ่ง แต่การห้ามข้าวและเกลือที่ถูกตีความไปแต่เพียงเหตุผลทางการสงครามนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะยังคงห้ามเพราะราชสำนักต้องการส่งออกข้าวไปขายเองด้วยเป็นสำคัญ และการค้าข้าวในเวลานั้นน่าจะได้ราคาดีแล้ว จึงปรากฏผู้ลักลอบค้า ความสำคัญของการส่งออกข้าวเป็นจำนวนมากนี้ยังบอกได้อีกด้วยว่าการอธิบายรัชกาลของ

พระองค์และสรุปว่าเศรษฐกิจไม่ดีตลอดรัชกาลนั้นควรแก้ไข นอกจากนั้น ในรัชกาลนี้ยังกำหนดให้ขอเรด งาข้าง เนื้อไม้ (ไม้หอม?) ไม้ฝาง พริกไทย และตีนูก เป็นสินค้าต้องห้ามซึ่งแสดงว่ายังคงเป็นสินค้าขายดีและได้ราคาสูง

กล่าวได้ว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงพยายามทำการค้ากับจีน แม้จะไม่ได้ทำการค้าในระบบบรรณาการมาตั้งแต่แรกแต่ราชสำนักก็ไม่เคยยุติการทำการค้ากับจีนยังคงส่งพ่อค้าจีนเดินทางไปค้าอยู่เสมอและในช่วงปลายรัชกาลเมื่อเศรษฐกิจฟื้นตัวขึ้น พระองค์ทรงพยายามเจรจาทางการค้าเพื่อแลกสินค้าของสยามกับสินค้าจีนที่สยามต้องการความสามารถในการส่งสินค้าจำนวนมาก ไม่เฉพาะแต่ข้าวเท่านั้น แสดงให้เห็นความสามารถในการทำการค้าของผู้คนในรัชกาลของพระองค์ได้เป็นอย่างดีในช่วงปลายรัชกาล บรรยายกาศทางการค้าน่าจะกลับมาอีกครั้งหนึ่งแล้ว และไม่ใช่ช่วงเวลาที่เราเห็นกันอยู่ที่เป็นเมื่อต้นรัชกาล ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อเข้าสู่รัตนโกสินทร์ตอนต้นปรากฏการค้าเป็นที่มาของทรัพย์สินและผู้คน โดยเฉพาะชนชั้นสูงที่มีความเข้าใจหลักการของการประกอบการค้าเป็นอย่างมาก

เศรษฐกิจการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ความสืบเนื่องของการค้าจากสมัยธนบุรีมาปรากฏผลให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในสมัยนี้ การอาศัยการค้าเป็นแหล่งที่มาของทรัพย์สินและความเข้าใจหลักการประกอบการค้าที่มีมากขึ้นของมูลนายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นเหตุผลที่มูลนายและไพร่ผูกพันอยู่กับความจริงตามประสบการณ์มากขึ้น แม้ชีวิตผู้คนจะยังคงผูกพันอยู่กับศาสนาและพิธีกรรม แต่ความเชื่อเหล่านี้กำลังเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นลักษณะเหตุผลนิยมและสัจนิยมมากขึ้น ซึ่งเห็นได้ชัดตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นไป

แม้ว่าราชอาณาจักรจะยังคงมีปัญหาต่าง ๆ สืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรี อาทิ ปัญหาเรื่องการค้าควบคุมไพร่ ปัญหาการจัดการพระสงฆ์ แต่โดยทั่วไปแล้ว สังคมมีเสถียรภาพมากขึ้นเพราะความทุกข์ยากจากสงคราม ภาวะข้าวยากหมากแพง บ้านแตกสาแหรกขาดได้ผ่านพ้นไปนานนับสิบปีแล้ว สภาพเศรษฐกิจฟื้นฟูกว่าเมื่อครั้งผ่านสงครามใหม่ ๆ การผลิตและการแลกเปลี่ยนเริ่มเข้าสู่ภาวะปกติ พัฒนาการทางเศรษฐกิจที่หยุด

ซงกัไปก็เริ่มกลับคืนมา อีกทั้งในปลายสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงประสบความสำเร็จในการค้าแบบบรรณาการกับจีนและการค้ากับเอกชนจีนเมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงได้รับประโยชน์จากการค้าแบบบรรณาการกับจีนในทันทีและเป็นอย่างมากตั้งแต่เมื่อเริ่มตั้งกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้จากการณีสำเนาที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งไปค้าขายกับจีนใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ประกอบด้วยเรือถึง ๑๑ ลำ แต่เรือขบวนนี้กลับมาถึงเมื่อเปลี่ยนแผ่นดินแล้ว วัสดุอุปกรณ์การก่อสร้างที่พระองค์ทรงให้จัดซื้อกลับมาจึงนำมาใช้ในการสร้างพระราชวังแห่งใหม่

ชนชั้นนำในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ประสบความสำเร็จในการสถาปนาระบบการเมืองขึ้นมาใหม่และสามารถแก้ปัญหาความวุ่นวายและจลาจลของสังคม (สายชล สัตยานุรักษ์, ๒๕๔๖ : ๘๙) เชื่อกันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นกษัตริย์แบบธรรมราชา แต่ความคิดและการตีความเกี่ยวกับศาสนาพุทธในรัชกาลนี้เกิดการตีความพุทธศาสนาใหม่ ตามหลักมนุษยนิยม สังคมนิยม และเหตุผลนิยม ซึ่งส่งผลอันสำคัญต่อสังคมการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้กลุ่มผู้ประกอบการการค้าเห็นความสามารถของตนเอง ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการทำการค้าเป็นตัวอย่างสำคัญที่ทำให้คนเหล่านั้นมองสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง การทำการค้าทำให้คนบางกลุ่มที่ได้เกี่ยวข้องกับการค้าเข้าใจสังคมและเศรษฐกิจมากขึ้น รู้หลักกำไร ขาดทุนการลงทุน และหากต้องการกำไรเพิ่มก็ต้องซื้อสินค้าเพื่อการลงทุนแทนที่จะพึ่งพาการเก็บส่วยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงใช้การค้ากับต่างประเทศเป็นแหล่งรายได้สำคัญสำหรับเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ เพราะในช่วงนั้นการเก็บภาษีอากรยังไม่ได้รับผลดีมากนัก ทรงใช้เงินตราสำหรับการจ้างแรงงานอพยพชาวจีนแทนการเรียกเกณฑ์แรงงานอย่างเดิม สันนิษฐานว่าเนื่องจากในเวลานั้นราชสำนักยังแก้ปัญหาเรื่องการควบคุมไพร่ที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายไม่ได้ แม้ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงให้สักข้อมือไพร่แต่ก็มีได้ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนไพร่หลวงได้มากนัก ปัญหาการควบคุมไพร่คงเป็นปัญหาสืบเนื่องต่อมา ดังจะเห็นได้กว้างกว่าที่พระมหากษัตริย์จะทรงสามารถห้ามเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ข่มขู่ผู้คนได้ตามเป้าหมายประโยชน์ได้สำเร็จก็ล่วงเข้ามาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว แสดงว่าก่อนหน้านี้ราชสำนักไม่สามารถควบคุมไพร่ได้จริงจัง ไพร่ยังอยู่ในมือของเจ้านายและขุนนาง

มากกว่าที่จะอยู่กับราชสำนักระบบไพร่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ จึงนับว่ายังมีปัญหาอยู่มาก

เมื่อราชสำนักไม่สามารถรวบรวมและควบคุมไพร่ได้อย่างมีประสิทธิภาพทำให้การจัดเก็บส่วยเป็นไปได้ยากขึ้น จึงต้องอาศัยวิธีการซื้อสินค้าจากราษฎรมาลงสำเนาเข้าส่วย วิธีการที่เกิดขึ้นนี้นับว่าเพิ่มวิธีในการลงทุนทำการค้า จากเดิมที่มีเพียงการอาศัยเกณฑ์แรงงานไพร่เก็บส่วยราชสำนักไม่ต้องลงทุนเป็นตัวเงินในการซื้อหรือผลิตส่วยซึ่งเป็นสินค้าออกเหล่านี้แต่เมื่อมีปัญหาระบบไพร่ ทำให้ไม่สามารถเกณฑ์ไพร่ออกไปเก็บส่วยสินค้าได้มากเท่าที่ต้องการจึงจำเป็นต้องหาช่องทางใหม่โดยใช้การซื้อ จึงเกิดการลงทุนที่เป็นตัวเงินขึ้นในการจัดหาสินค้าเพื่อการส่งออกส่งผลให้ชนชั้นนำและผู้ประกอบการค้าเข้าใจวิธีการเก็งกำไรและการลงทุนมากขึ้นเกิดการวางแผนการลงทุนอย่างรัดกุมขึ้น นอกจากนี้ การเรียกเกณฑ์ไพร่ไม่ได้มากเท่าที่ต้องการทำให้ราชสำนักต้องหันไปหาแรงงานรับจ้างชาวจีนให้เข้ามาทำงานแทนแรงงานเกณฑ์และต้องยอมจ่ายเงินเพื่อจ้างแรงงานเหล่านั้น

อย่างไรก็ดี การจ้างแรงงานมิได้เพิ่งมาเกิดมีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเคยมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว แต่เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการจ่ายบำเหน็จเงินให้แก่ช่างฝีมือมาเป็นการให้ค่าจ้างแก่แรงงาน ช่างฝีมือจึงเป็นแรงงานจ้างกลุ่มแรก ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ส่วนการจัดเก็บภาษีอากรในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังคงมีลักษณะเหมือนกับสมัยอยุธยาภาษีอากรที่เรียกเก็บในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้แก่ ภาษีสุรา ภาษีบ่อนเบี้ย ภาษีขนอนตลาด ภาษีค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ ภาษีสมพัสดุ (ภาษีพืชล้มลุก) ภาษีกานา ภาษีสวน และส่วย มีการเริ่มนำเอาการประมวลภาษีกลับมาใช้ใหม่ในรัชกาลนี้ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ ๒ ประเภทของภาษีอากรประกอบด้วยจังกอบ ภาษี ส่วย ฤชา

การที่ราชสำนักต้องใช้แรงงานจำนวนหนึ่งมาช่วยต่อเรือ เดินเรือ ทำน้ำตาล และช่วยค้าขาย เป็นผลให้ราชสำนักต้องการเงินตราไว้ในมือมากขึ้นเพื่อว่าจ้างชาวต่างชาติคือชาวจีน ที่เข้ามาทำงานแทนแรงงานไพร่ที่แม้ไม่ต้องจ้างแต่ก็มีปัญหาในการเรียกเกณฑ์ อีกทั้งไพร่ใช้เวลาทำงานนานกว่าแรงงานรับจ้าง เพราะไพร่ไม่ได้เงินค่าจ้างจึงไม่จำเป็นต้องเร่งรีบทำงาน แต่บ้านเมืองที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่จำเป็นต้องเร่งพัฒนาบ้านเมือง ราชสำนักจึงต้องยอมจ่ายเงินค่าจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานบางส่วนการค้ากับต่างประเทศ

จึงเป็นแหล่งรายได้สำคัญของราชสำนัก และยังเป็นที่มาของแร่เงินที่นำมาใช้เป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๐๕)

ชนชั้นสูงในสมัยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่างเข้าร่วมทำการค้ากันอย่างคึกคัก เนื่องจากเกิดการเพิ่มปริมาณการขนส่งทางเรือการเปิดประตูการค้าของจีนทำให้มีผู้ต่อลำภาเพื่อค้าขายกับจีนมากขึ้น ทั้งกษัตริย์ ขุนนางและชาวจีนได้ลงทุนต่อเรือเพื่อทำการค้ากับต่างประเทศเองและผลักดันให้เพิ่มชนิดของสินค้าที่สามารถนำไปค้ากับต่างประเทศ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๐๕) นิธิ เอียวศรีวงศ์ศึกษาไว้ว่าในสมัยนี้ระบบส่วยยังคงมีอยู่และขยายตัวกว้างขวางขึ้นอีกด้วยเนื่องจากการอพยพผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาสู่ฝั่งขวาและบังคับให้ราษฎรเหล่านั้นเป็นเลกส่วยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และแม้ว่าการค้าลำภายังคงมีอยู่ แต่ก็เห็นได้ชัดว่าสินค้าที่ได้จากส่วยไม่เพียงพอต่อการป้อนตลาดราชสำนักต้องจัดซื้อเพิ่มเติมจากราษฎรเพื่อเอามาลงลำภา สินค้าที่เป็นผลิตผลของแรงงานที่ซับซ้อนเกินกว่าการเก็บของป่ามีความสำคัญเพิ่มขึ้นและเป็นที่ต้องการของพ่อค้าลำภา และพ่อค้ากำปั่นเพื่อซื้อไปขายต่อ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๐๕) จึงทำให้ในที่สุดสินค้าของป่าลดความสำคัญลง พ่อค้าจึงต้องเปลี่ยนวิธีการค้าและเปลี่ยนชนิดของสินค้าเพื่อให้เข้ากับความต้องการของพ่อค้าชาวต่างชาติ เพราะการค้ากับภายนอกขยายตัวมากขึ้น

หลักฐานจำนวนมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกล่าวถึงความคึกคักทางการค้าและความสำคัญของการค้ากับต่างประเทศที่เป็นแหล่งรายได้ของราชสำนักเช่น ในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงการค้าลำภาหลวงที่เป็นแหล่งรายได้หลักในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ พระมหากษัตริย์ทรงใช้เงินที่ได้มาในการแจกเบี้ยหวัด หากปีใดการค้าลำภาได้กำไรน้อยไม่พอแจก จะทรงนำผ้าลายมาตีราคาแทนเบี้ยหวัด บางปีก็ให้ทองคำบางตะพานหรือทองคำเงินแก่ขุนนางแทนแต่หลักฐานที่ชี้ไปที่สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงเสนานุรักษ์หรือพระบดินทรน้อย*และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่าทรงค้าขายได้กำไรมากในสมัยรัชกาลที่ ๒ จนในบางปีพระมหากษัตริย์ทรงต้องยืมเงินกรมหลวงเสนานุรักษ์และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มาจ่ายแทน (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๑๑ : ๑๓๖)

* เจ้านายพระองค์นี้ทรงร่วมกับพระองค์เจ้าอรนิภา (หนูดำ) โอรสในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จัดตั้งลำภาไปค้าขายเมืองจีนมรกาไว้ว่ารวยเป็นเศรษฐี ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ปรากฏว่าทรงมีรายได้จากการค้ามากมาย และสามารถถวายเงินแด่รัชกาลที่ ๒ ได้ด้วย ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า ๑๓๕.

แม้ว่าราชสำนักยังคงต้องการค้าขายในระบบบรรณาการกับจีน แต่การที่จีนเข้มงวดกับการค้าบรรณาการมากขึ้นเพราะต้องการป้องกันไม่ให้ชาวต่างชาติอาศัยระบบบรรณาการทำการค้าหากำไรมากจนเกินไป ทำให้ราชสำนักต้องปรับตัว ส่งผลให้เกิดการพัฒนาการค้านอกแบบบรรณาการขึ้นการค้าเอกชนกลายเป็นธุรกิจมากขึ้นเพราะเอกชนไม่สามารถอ้างเอกสิทธิ์หรือสร้างอภิสิทธิ์ในระบบมูลนาย-ไพร่เพื่อหลีกเลี่ยงภาษีหรือเพื่อประกันความมั่นคงของธุรกิจการค้าได้อย่างเต็มที่ดังที่เคยเป็นมากลุ่มชนชั้นนำเหล่านี้จึงมีโลกทัศน์อย่างพ้อค้ามากยิ่งขึ้น พวกเขาต้องพัฒนาธุรกิจของตนเอง วางแผนการค้าเงินธุรกิจอย่างรัดกุมมีการลงทุนและการเก็งกำไรอย่างมีเหตุผล เพื่อให้ได้กำไรมากที่สุด

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ระบุว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีเรือสินค้าที่กลับจากต่างประเทศ ๗๐ ลำ ในจำนวนนี้มีขุนนางข้าราชการเป็นเจ้าของเรือถึง ๒๐ ลำ แสดงว่าพระคลังสินค้าไม่สามารถควบคุมการค้าไว้ในมือของราชสำนักได้ทั้งหมดและจำเป็นต้องอนุญาตให้ขุนนางค้าขายเอง ขุนนางจึงกลายเป็นผู้ลงทุนและผู้ประกอบการ ทั้งยังสะท้อนให้เห็นความขยายตัวทางการค้าของช่วงเวลานั้นบรรยากาศของการค้าทำให้ขุนนางระดับสูงต้องการเข้าร่วมค้าขายด้วยจนได้ชื่อว่าเป็นเศรษฐีค้าสำเภาเช่นเจ้าพระยาพระคลัง (ทุน) พระยาไกรภักษเศรษฐี พระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) เป็นต้น (เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, ๒๕๓๓ : ๙๗) นอกจากนี้เจ้านายระดับสูงคือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ที่ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงค้าสำเภา และภายหลังยังทรงสนับสนุนการสร้างเรือกำปั่นเพิ่มเติมทำให้ทรงมีกองเรือพาณิชย์ประกอบด้วยเรือกำปั่นหลวงที่สร้างแบบยุโรป ๑๑-๑๓ ลำ

การค้ายังนำมาซึ่งความร่วมมือกันในบรรดาขุนนางชั้นสูงและเจ้านาย ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีตัวอย่างที่เด่นชัดคือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับพระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน กล่าวคือพระยาสุริยวงศ์มนตรีเป็นญาติทางพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ พระปิตุลาของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และพระยาสุริยวงศ์มนตรีก็ได้รับการสนับสนุนให้เป็นพระยาพระคลัง เสนาบดีกรมท่า ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ ในขณะเดียวกัน พระยาสุริยวงศ์มนตรีก็เป็นแรงสนับสนุนให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวได้ว่าความร่วมมือด้านผลประโยชน์ระหว่างกันนี้ทำให้ตระกูลบุนนาคเป็นเสนาบดีสำคัญในกรมท่ามาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ (อดิศร หมวกพิมาย, ๒๕๓๑ : ๔๔)

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขณะทรงดำรงตำแหน่งว่าการกรมท่าแต่งสำเภาไปค้ายังจีน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๘๑ : ๓๘) และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) แต่งกำปั่นมาลาพระนครไปค้าที่เมืองมาเก๊า (สมเด็จพระยามหาราชดำรงราชานุภาพ, ๒๔๕๙ : ๓๓๗) และโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการสำนักคนอื่น ๆ เช่น พระศรีพิพัฒน์ พระยาโชฎีกาพรหมเสนาบดีเป็นผู้แต่งสำเภาหลวงไปค้า เป็นต้น ซึ่งเชื่อได้ว่าขุนนางเหล่านี้ย่อมแต่งสำเภาของตนนำสินค้าลงสำเภาไปค้าด้วยเนื่องจากการรับราชการในเวลานั้นไม่มีเงินเดือนขุนนางจึงต้องหารายได้เองขุนนางระดับสูงที่แต่งสำเภาไปขายเหล่านี้ ส่วนหนึ่งได้สินค้ามาจกส่วยและยังลงทุนซื้อสินค้าบางอย่างเพื่อส่งไปขายด้วย นอกจากนี้ ผู้ที่ไม่มีสำเภาของตนเองก็อาจเช่าระวางเรือผู้อื่นเช่นชาวจีนเพื่อฝากสินค้าไปขาย (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒, ๒๕๑๒ : ๑) และซื้อสินค้าที่ต้องการกลับมาใช้และขาย บรรดาขุนนางระดับสูงรวมไปถึงพระราชวงศ์ต่างนิยมวิธีการหารายได้ด้วยการค้าสำเภาเจ้านายบางพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้แปลงกำปั่นพระที่นั่งเป็นเรือสินค้าบรรทุกของออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ (หอสมุดวชิรญาณ, มปป) การลงทุนในลักษณะนี้ไม่เกิดในสมัยอยุธยาเนื่องจากสมัยนั้นกรมพระคลังสินค้าดำเนินการอย่างเข้มงวดเพื่อป้องกันความมั่งคั่งรั่วไหล ทำให้โอกาสทางการค้าไม่เปิดกว้างเหมือนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ขุนนางระดับสูงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีเรือค้าขายของตนเองคนละ ๒-๓ ลำส่งไปค้ายังต่างประเทศ (สังฆราชปาลเลอกัวซ์, ๒๕๐๖ : ๓๐๕) ส่วนใหญ่เป็นขุนนางในกรมพระคลัง เนื่องจากอยู่กับการค้าอยู่แล้ว รู้ลู่ทางดีกว่าผู้อื่นจึงเป็นโอกาสในการแสวงหาความมั่งคั่งส่วนตนจนได้ชื่อว่าเป็นเศรษฐีสำเภา เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ทุน ต้นสกุลรัตนกุล) ในสมัยรัชกาลที่ ๑ (หอสมุดวชิรญาณ, สารบัญประวัติ เลขที่ ๑๘๐) ผู้คนทั่วไปเรียกท่านว่าเจ้สวนหรือท่านท่าเรือจ้าง (พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, ๒๕๕๐ : ๔๙) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้า (Sir John Bowring, 1969 : 277) และยังมีพระยาโชฎีกาพรหมเสนาบดี เจ้ากรมท่าซ้าย เป็นต้น กล่าวได้ว่าคนเหล่านี้คือผู้ประกอบการในระบบพระคลังสินค้านั่นเอง

นอกจากชนชั้นนำจะเปลี่ยนความคิดไปแล้ว ไพร่บางส่วนเองก็เปลี่ยนความคิดไปด้วย เมื่อการค้าภายในขยายตัวมากขึ้น มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่บาง

ส่วนมากขึ้นมีโอกาสผลิตเพื่อขาย มีโอกาสประกอบการเป็นพ่อค้าแม่ค้า และมีโอกาสบริโภคสินค้าต่าง ๆ มากขึ้น การค้าทำให้เกิดการสะสมทรัพย์สินเกิดความมั่งคั่ง ในขณะที่การผลิตของไพร่บางส่วนตอบสนองต่อความต้องการสินค้าเพื่อส่งออกต่างประเทศไพร่มีโอกาสฝากสินค้าไปขายกับสำเภา มีโอกาสเข้าสู่ระบบการค้าอย่างจริงจัง ผู้คนสามารถซื้อหรือแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นในชีวิตประจำวันและแม้แต่หาซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยได้ด้วยเงินทองหรือสินค้าที่ตนผลิตขึ้นมาได้ การลดเวลาเข้าเวรของไพร่จาก ๔ เดือนมาเป็น ๓ เดือนในสมัยรัชกาลที่ ๑ เปิดโอกาสให้ไพร่ส่วนหนึ่งได้มีโอกาสในชีวิตมากขึ้นกว่าเดิม แม้แต่ทาสเชลยก็ได้รับโอกาสให้ไถ่ตัวออกไปทำมาหากิน สะท้อนให้เห็นว่าการค้าขายทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในสยาม

เฮนรี เบอร์นี^๕ กล่าวถึงความนิยมใช้ผ้าฝ้ายจากอังกฤษในหมู่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และโดยเฉพาะผู้หนึ่งที่มีการนำผ้าฝ้ายมาอย่างยาวนานมาช่วยสำหรับถวายพระภิกษุ (Henry Burney, 1911: 100) ต่อมาอีกไม่กี่ปี ประชาชนทั่วไปก็หันมานิยมใช้ผ้าฝ้ายนำเข้าด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๘๗) ชาวจีนนำความนิยมดื่มชามาให้แก่หมู่ “เจ้าและขุนนางเจ็ดวาระภูมิมัธยม” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๘๗) มีการนำเข้าใบชาจากประเทศจีนเพื่อขายแก่ชาวจีนโพ้นทะเลซึ่งนิยมดื่มชาอยู่แล้วและชาวไทยก็เอาอย่างแต่การดื่มชายังจำกัดอยู่ในหมู่ผู้มีฐานะดีแล้วจึงกระจายเป็นวงกว้างขึ้นภายหลังห้วงของนายฮันเตอร์ที่ขายสินค้าฟุ่มเฟือยก็ค้าขายได้ในกรุงเทพฯ สมัยนั้นมีห้างแบบเดียวกันถึง ๕ แห่ง แต่ละแห่งล้วนมีเจ้าของเป็นข้าแผ่นดินอังกฤษทั้งสิ้น* (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๘๗-๑๘๘)

อย่างไรก็ดีการค้าของราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงใช้ระบบพระคลังสินค้าและกรมพระคลังสินดียังคงเป็นหน่วยงานหลักในการจัดการค้าถวายพระเจ้าแผ่นดิน สินค้าผูกขาดของหลวงในสมัยนี้ได้แก่ งามช้าง พริกไทย กระวาน รง ผาง กฤษณา รังนก ผลแว่น และพองตุน (จอห์น ครอว์ฟอร์ด, ๒๕๑๕ : ๑๒๒) นายฟินเลย์สัน (Finlayson) ที่เข้ามากรุงเทพฯ พร้อมนายจอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) ระบุว่าสินค้าผูกขาดของสยามคือ น้ำตาล พริกไทย กำนยาน กฤษณา และอื่น ๆ (เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, ๒๕๒๓

* ในสมัยนั้นมีห้างฮันเตอร์และเฮลส์ของนายฮันเตอร์ ห้างของชาวมัทธา และอีกสามห้างเป็นสาขาของห้างในบอมเบย์เข้ามาเปิด

: ๘๐) ซึ่งสรุปได้ว่าสินค้าผูกขาดยังคงเป็นสินค้ามีราคาแพงขึ้นเลยสินยังกล่าวด้วยการค้าผูกขาดอยู่กับพระเจ้าแผ่นดินและกลุ่มขุนนาง และห้ามผู้อื่นขายเมื่อเป็นเช่นนั้นจึงนับว่าน่าประหลาดที่ยังเกิดเหตุการณ์การค้าขายไม่มีกำไรมากพอที่จะนำมาจ่ายเบี้ยหวัดแก่ขุนนาง เพราะปรากฏว่าในบางปีเงินพระราชทานลดลงถึงครึ่งหนึ่งหรือถึงสองในสาม เพราะรายได้จากการค้าสำเภาตกต่ำลง (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๗๙) เหตุการณ์นี้คงเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๒ รายได้หลักคือการค้าสำเภา แม้จะมีรายได้จากภาษีอากรหรือรายได้อื่น ๆ มากขึ้นแต่ก็ยังไม่เพียงพอ

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงแม้ว่ากิจการด้านการค้าสำเภาของราชสำนักจะประสบปัญหาขาดทุน แต่ก็สามารถทำเงินให้ราชสำนักถึงปีละ ๒ ล้านบาท (เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, ๒๕๓๓ : ค) ส่วนการค้าสำเภาของบรรดาเจ้านายพระองค์อื่น ๆ และของเจ้าพระยาพระคลังนั้นประสบความสำเร็จ สามารถทำอะไรได้ดี ฉะนั้นจึงทำให้การค้าในระบบผูกขาดยังดำเนินต่อไป เพราะถึงอย่างไร ส่วยที่ราชสำนักได้รับก็ยังเป็นสินค้าออกที่สำคัญต่อการค้าสำเภา และหากมีความต้องการผลผลิตอื่น ๆ ที่นอกจากที่ได้รับแล้ว ราชสำนักก็จะหาซื้อเพิ่มเติมได้จากแหล่งอื่น ๆ หรือเกณฑ์ส่วยเพิ่มขึ้นได้เรื่อย ๆ สะท้อนให้เห็นความต้องการสินค้าในการค้าสำเภา แต่การผูกขาดของหลวงนี้ไม่เคร่งครัดนัก เพราะเมื่อราชสำนักได้รับส่วยในจำนวนที่กำหนดแล้ว ก็จะอนุญาตให้ผู้อื่นซื้อขายสินค้าที่เหลือได้โดยเสรี (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๑) การค้าส่งออกที่ขยายตัวอย่างมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีปริมาณการค้ามากกว่าสมัยอยุธยาที่ส่วนใหญ่คือสินค้าของป่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้จะยังมีส่วยเป็นสินค้าอยู่เช่นเดิม แต่ปริมาณการค้าที่ขยายตัวมากขึ้น และปัญหาการควบคุมไพร่ทำให้ไม่สามารถใช้การเกณฑ์แรงงานเพื่อออกไปหาส่วยมาส่งเป็นสินค้าได้มากเหมือนเดิม จึงต้องอาศัยการจ่ายเงินเพื่อซื้อสินค้าและอีกประการหนึ่งรายการสินค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกิดความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จากที่เคยส่งของป่าเป็นสินค้าส่งออก ในสมัยนี้กลับกลายเป็นสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนมากขึ้น ต้องใช้แรงงานคนมากกว่าการเก็บของป่าธรรมดา ๆ ยกตัวอย่างเช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีบัญชีของเงินนายเรือที่นำสินค้าไปขายเมืองจีนด้วยสำเภาหลวงแสดงรายการสินค้าว่าประกอบด้วยฝางใหญ่ ปลาช่อน เนื้อเพชรบุรี หวายตะคา หนังกะบือ เปลือกปะโลง ลูกกระวาน หมากผ่า หนังกวาง สมอ พังงา ไม้ค้ำตีนบุก และงาช้าง และเห็นได้ชัดว่านอกจากฝางใหญ่ หวายตะคา เปลือกปะโลง ลูก

กระวาน และงาช้างแล้ว นอกจากนั้นเป็นสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตมากบ้าง น้อยบ้างทั้งสิ้นแต่สิ่งที่ยังคงเหมือนในสมัยอยุธยาก็คือสินค้าผูกขาดคือสินค้าราคาแพง

นอกจากการค้ากับต่างประเทศแล้ว ราชสำนักยังมีรายได้จากกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการค้า เช่น ภาษีปากเรือ ค่าขนอน กำไรจากการผูกขาด เป็นต้น ดังตัวอย่างการเก็บอากรจากเรือที่ไปมาค้าขายกับสยาม ค่าธรรมเนียม ๓ ตำลึง (๖ ปอนด์ต่อ ๖ ฟุต ๖ นิ้ว) จากเรือมิตรประเทศเพื่อเป็นค่าจ้างกองเรือ (๕ ตำลึงสยามสำหรับเรือที่ไม่ได้มาประจำ) เรือสามเสาถูกเก็บภาษีในอัตรา ๑๐ ปอนด์ต่อ ๖ ฟุต ๖.๖ นิ้ว) ละ ๒๐ ตำลึง เรือสองเสาค้างถูกเก็บ ๑๐ ตำลึง ส่วนอากรขาเข้าเก็บร้อยละ ๓ ตามราคาของสินค้าสำหรับเรือที่มาเป็นประจำและเก็บร้อยละ ๕ สำหรับเรือที่ไม่ได้มาเป็นประจำ ส่วนอัตราอากรขาออกเชื่อว่าจะเปลี่ยนไปตามประเภทของสินค้าที่นำออก เช่น เรือเก็บครึ่งบาท (๑.๒ ชิลลิง) จากน้ำตาลอ้อยทุก ๆ หาบ (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๑-๑๘๒)

อย่างไรก็ดี ในรัชกาลนี้ชนชั้นสูงชาวสยามกับพ่อค้าชาวจีนเป็นเจ้าของและผู้ดำเนินการค้า เรือหรือสำเภาก็ต่อขึ้นในสยามเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นการค้าของคนเหล่านี้ได้รับยกเว้นการเก็บค่าธรรมเนียมและค่าภาษีปากเรือ ส่วนสำเภากินที่ค้าขายกับสยามส่วนใหญ่เป็นเรือจากไหหลำที่มีขนาดเล็กกว่า ต้องจ่ายค่าภาษีปากเรือในราคาตายตัว คิดครึ่งเดียวของที่เก็บจากเรือของชาวตะวันตกสำเภากินที่ค้าขายกับคาบสมุทรมลายูถูกเรียกเก็บภาษีละ ๑๓๐ บาท เจ้าของเรือเหล่านี้ส่วนใหญ่คือขุนนางและพ่อค้าชาวจีนที่ตั้งรกรากอยู่ในสยาม (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๒) ลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นมาตลอดจากรัชกาลที่ ๒ มาถึงรัชกาลที่ ๓ และรายได้จากการค้ากับต่างประเทศก็เป็นรายได้หลักของราชสำนักในเวลานั้น

นอกจากสำเภาประมาณยี่สิบกว่าลำที่เป็นของราชสำนักและขุนนางในสมัยรัชกาลที่ ๒ แล้ว ยังมีกองเรือของชาวจีนที่อาศัยในสยามอีกประมาณ ๑๓๖ ลำ นอกจากที่กรุงเทพฯ พระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นเจ้าของเรือที่เมืองท่าอื่น ๆ อีก รวมถึงที่จันทบุรี นครศรีธรรมราช และสงขลา (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๔) เมืองต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเมืองท่าสำคัญของสยาม ในตอนปลายรัชกาลการเดินทางเรือของสยามมีระวางบรรทุกถึงปีละ ๓๙๓,๐๐๐ หาบ หรือ ๒๔,๕๖๒ ตัน (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๕) สินค้าจำนวนมากเช่นนี้แสดงให้เห็นการลงทุนจำนวนมากของผู้ประกอบการประเภทต่าง ๆ ก่อนที่จะส่งสินค้ามาลงสำเภาด้วยสถิติที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือมูลค่าการเดินทางเรือต่างประเทศ

ทั้งหมดของจีนในเวลานั้นรวมได้ ๖,๙๑๘,๒๔๐ เหรียญสเปน ร้อยละ ๔๐ หรือประมาณ คร่าว ๆ คือ ๓,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญสเปน เป็นการเดินเรือมายังสยาม ทันทีที่สำเภามาถึงก็ มีการเปิดร้านบนเรือทันที (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๘) สิ่งที่เกิดขึ้นสะท้อนเศรษฐกิจ ของกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี การค้ากับจีนให้กำไรมากถึงร้อยละ ๓๐๐ ดังนั้น ผู้ประกอบการ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับจีนมีทั้งราชสำนัก ชุนนาง และพ่อค้าชาวจีนที่มีสายสัมพันธ์อันดีกับ ราชสำนัก

ต่อมามีการนำระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้ครอบคลุมการผลิตและขายสุรา การ เล่นการพนัน การประมงการเก็บรังนก และภาษีเรือ ผู้ประมูลสูงที่สุดส่วนใหญ่คือชาวจีน ได้เป็นเจ้าภาษี (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๒๑๒-๒๑๔) พระองค์ทรงใช้ระบบพระคลัง สินค้าและทรงผูกขาดการค้า มีสำเภาหลวงและสำเภาที่ได้รับสิทธิพิเศษจากพระมหา กษัตริย์เติบโตขึ้นอย่างมากจนกระทั่งคลังสินค้าของหลวงผู้จัดเก็บรวบรวมสิ่งของไว้เป็น ภาษีกับบรรณาการก็ยังไม่อาจจัดหาสินค้าที่ต้องการทั้งหมดได้ราชสำนักจึงพยายาม ผูกขาดสินค้าบางอย่างจากราชฎาภายใต้ระบบพระคลังสินค้ามากขึ้นกว่าเดิมเช่นการชัก ส่วนจากผลผลิตพริกไทยมากกว่าปกติเพื่อบรรทุกลงเรือไปขายยังจีน นอกจากนี้ยังผูกขาด กระวาน ไหมกฤษณา รง รังนก ไข่เต่า และไม้ฝาง (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๘ : ๑๘๑)

การค้าขายกับต่างประเทศของสยามเริ่มขยายตัวมากขึ้นตอนปลายสมัยรัชกาล ที่ ๒ เพราะพ่อค้าชาวตะวันตกเริ่มเข้ามาค้าขายมากขึ้น ในระยะนี้สยามมีเรือพ่อค้า ต่างชาติผ่านไปมาค้าขายมากถึง ๒๔๑ ลำ ใน พ.ศ. ๒๓๖๔ อังกฤษส่งจอห์น ครอบเวิร์ด เข้ามาเป็นทูตเจรจาเรื่องไทรบุรีและการค้า แต่ไม่ได้สำเร็จ ต่อมาในปลาย พ.ศ. ๒๓๖๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ อังกฤษส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี เข้ามาติดต่อทำสนธิสัญญาทางพระ ราชไมตรีและการค้ากับสยามได้เป็นผลสำเร็จสาเหตุที่อังกฤษส่งทูตเข้ามาขอทำสนธิสัญญา กับสยามเนื่องจากในเวลานั้นสยามยังใช้ระบบพระคลังสินค้าอย่างเข้มงวด เป็นเหตุให้ พ่อค้าชาวอังกฤษทำการค้าในสยามได้อย่างยากลำบาก ทูตอังกฤษบันทึกว่าไม่ควร ให้การค้าต่างประเทศขึ้นกับเจ้าพระยาพระคลังเพียงผู้เดียว เพราะไม่เคยอนุญาตให้ พ่อค้าไทยคนใดขายให้หรือซื้อสินค้าจากพ่อค้าอังกฤษ กรมพระคลังสินค้าโก่งราคาสินค้า มากพ่อค้าต่างชาติไม่สามารถขายสินค้าแก่เอกชนได้ ต้องรอข้าราชการกรมท่าเลือกซื้อ แต่ก็เป็นไปด้วยความยากลำบาก

การใช้ระบบพระคลังสินค้าในสมัยนี้จึงเป็นการผูกขาดเพื่อให้มั่นใจว่าสำเภาหรือ

กำปั่นของพระมหากษัตริย์จะมีสินค้าผูกขาดส่งออกไปขายได้เพียงพอเนื่องจากความต้องการสินค้าที่มีเพิ่มมากขึ้น และมีการลงทุนแข่งขันกันซื้อสินค้าที่ตลาดต้องการเป็นจำนวนมาก พระคลังสินค้าจึงต้องอาศัยอำนาจเพื่อผูกขาดสินค้าเอาไว้ให้ได้ตามความต้องการเสียก่อน หากเหลือแล้วก็จะเปิดโอกาสให้ขายได้อย่างเสรี (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๒๔)

แนวโน้มที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ชี้ให้เห็นว่า ราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมุ่งไปสู่การเก็บภาษีจากการผลิตสินค้ามากขึ้น เช่น ครอว์เฟิร์ดรายงานว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ราชสำนักสามารถเก็บภาษีเป็นตัวเงินจากค่าอากร ผูกปี ภาษี ฯลฯ ได้ถึงสองล้านกว่าบาท นับเป็น ๒ ใน ๕ ของรายได้ทั้งหมด (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๒๔) ทั้งนี้ยังไม่นับภาษีที่ราชสำนักเก็บเป็นสิ่งของจากการผลิตโดยตรง เช่น ติบูก ข้าว

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ราชสำนักไม่อนุญาตให้ค้าข้าวได้โดยเสรี แม้ว่าจะอนุญาตให้ค้าข้าวและมีการส่งออกข้าวเป็นจำนวนมาก เฮนรี เบอร์นีรายงานว่าสินค้าออกของสยามไว้ว่าข้าวมีจำนวนมากที่สุด มีขายอยู่สองชนิดคือข้าวนาสวนราคาเกวียนละ ๒๔-๓๒ บาท และข้าวนาเมือง ราคาเกวียนละ ๑๕-๒๐ บาท แต่เก็บภาษีในอัตราที่สูงมากถึงหาบละ ๘ บาท* (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๑๓)

นอกจากนี้ ไม้สักและไม้ซุงอื่นที่ส่งมาจากแถบเมืองระแหงก็ไม่ได้รับอนุญาตให้นำออกไปได้อย่างเสรี แม้ว่าจะมีราคาถูกมาก ไม้เหล่านี้ใช้ในการต่อเรือแล้วขายเรือทั้งลำ ซึ่งเท่ากับเพิ่มมูลค่าให้ไม้ซุงมากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๑๕) ส่วนรายการสินค้าออก สมัยรัชกาลที่ ๓ (เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๘, ๒๕๕๑ : ๑๒๘-๑๓๑) ชี้ให้เห็นว่ามีทั้งสินค้าของป่าและสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตสินค้า เช่น ติบูก ตะกั่ว ไม้พะยุง จันทน์ชะมด ข้าวหมาก ปลาเค็ม น้ำตาล พริกไทย กระวาน กานพลู รังนก ครั่ง ไม้แดง สมอ หางเสือ ไม้กระดานประตู่ เรือสำเภา เกือบ ยาสูบ น้ำมัน และเครื่องปั้นดินเผา สะท้อนให้เห็นการลงทุนและผู้ประกอบการกิจการจำนวนมากที่ผลิตและขายสินค้าเหล่านี้ และคนจำนวนหนึ่งในผู้ประกอบการและผู้ผลิตไม่ใช่ราชสำนัก

การค้าสำเภาที่ขยายตัวมาตั้งแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มาถึงจุดสูงสุดประมาณต้นช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและหลังจากนั้นก็เริ่มลด

* นธิ เอียวศรีวงศ์สันนิษฐานว่าการเก็บภาษีข้าวนี้ที่ถูกลงจะเป็นเกวียนละ ๘ บาท มากกว่าหาบละ ๘ บาท ซึ่งเป็นราคาที่สูงมากเกินไป

ลงอย่างช้า ๆ อย่างต่อเนื่อง เหตุผลหลักของการลดลงมาจากการไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพเศรษฐกิจที่มีความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในทะเลทางตะวันออกในเวลานั้น เมื่อการค้าและเรือของตะวันตกทำลายการค้าสำเภาโดยตรงสยามเริ่มยอมรับเรือกระโดงคู่แบบตะวันตกแทนที่สำเภาแบบจีนในต้นทศวรรษ ๑๘๓๐ (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๔ : ๒๒๑) ทั้งนี้เพราะเรือแบบตะวันตกนั้นคล่องแคล่วกว่าสำเภาที่อยู่อ้ายและต้องใช้แรงงานคนเป็นจำนวนมากต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกกฎหมายว่าจะไม่มีการใช้สำเภาอีกต่อไปและจะต่อเฉพาะเรือแบบตะวันตกเท่านั้น (สารสิน วีระผล, ๒๕๔๔ : ๒๒๔) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าทรงประเมินโอกาสทางการค้าด้วยสำเภาว่าจะแข่งขันกับเรือแบบตะวันตกไม่ได้ จึงไม่มีการซื้อหรือต่อสำเภามาใช้อีกต่อไป

การลงนามในสนธิสัญญาสนธิสัญญาเบอร์นี้อยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อพิจารณาสาระสำคัญของสัญญาแล้วพบว่า ฝ่ายสยามยังคงได้เปรียบด้านการค้าและยังคงใช้ระบบพระคลังสินค้าต่อไปในสัญญามีข้อความระบุว่าพ่อค้าต้องเสียภาษีการค้าขายตามประเพณีของสถานที่แล้วจึงจะได้รับอนุญาตให้ซื้อและขายโดยไม่ได้รับการแทรกแซงจากผู้อื่นพ่อค้าต้องปฏิบัติตามกฎหมายสยาม ห้ามนำข้าวเปลือกข้าวสารออกนอกราชอาณาจักร ปืนและกระสุนที่นำเข้ามาจะต้องขายให้รัฐบาลถ้ารัฐบาลไม่ต้องการพ่อค้าจะต้องนำกลับออกไป ส่วนสินค้าอื่นอนุญาตให้ซื้อขายได้ สนธิสัญญาดังกล่าวยังมีผลให้กรมพระคลังสินค้ามีหน้าที่เป็นเจ้าภาษีเพิ่มขึ้นอีกหน้าที่หนึ่ง

อย่างไรก็ดี ปรากฏการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นผลมาจากการลงนามในสัญญานี้คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เพิ่มชนิดภาษีถึง ๓๔ ชนิดมักกล่าวกันว่า การเพิ่มชนิดภาษีเนื่องมาจากรายได้จากการค้าทางทะเลลดลงและในรัชกาลนี้ต้องทำสงครามหลายครั้ง แต่ความจริงหากเศรษฐกิจไม่ดีและไม่มีการทำการค้าเหล่านี้อย่างกว้างขวางอยู่ก่อนแล้ว พระมหากษัตริย์จะทรงเก็บภาษีจากสินค้าถึง ๓๔ ชนิดได้อย่างไร การเรียกเก็บภาษีเพิ่มขึ้นได้ถึง ๓๔ ชนิดย่อมแสดงว่าเกิดการขยายตัวทางการค้าเพิ่มขึ้นมากกว่าที่การค้าจะลดลง และต้องมีประชากรเพิ่มมากขึ้นด้วย ภาษีทั้ง ๓๔ ชนิดนี้ไม่ใช่ภาษีเพื่อการบริโภคภายในเป็นสำคัญ แต่เป็นภาษีที่เก็บจากสินค้าที่ส่งออกเป็นจำนวนมาก สะท้อนให้เห็นการเพิ่มขึ้นของปริมาณสินค้าและโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีสินค้าที่ผ่านกระบวนการผลิตปะปนเข้ามาอย่างมากด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นการลงทุนและการประกอบกิจการเพื่อค้าสินค้าชนิดนั้นได้เป็นอย่างดี

รายการภาษี ๓๘ ชนิดที่เก็บในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(<http://www.rd.go.th/publish/3458.0.html>)

บ่อนเบี้ย หวย ก.ข.	ภาษีของต้องห้ามทุกอย่าง (ได้แก่ อากরণก, ไม้ กฤษณา, นอแรด, งาช้าง, ไม้จันทน์, ไม้หอม)	ภาษีพริกไทยเก็บจากผู้ซื้อ ลงสำเนา และเก็บจากชาวไร่ ที่ปลูกพริกไทย
ภาษีเบ็ดเสร็จ (เก็บของลงสำเนา)	ภาษีฝาง	ภาษีไม้แดง เก็บจากผู้ซื้อ ลงสำเนาและเก็บจากผู้ขาย
ภาษีเกลือ	ภาษีน้ำมันมะพร้าว	ภาษีน้ำมันต่าง ๆ
ภาษีกระทะ	ภาษีต้นยาง	ภาษีได้ชั้น
ภาษีฟืน	ภาษีจาก	ภาษีกระแจะ
ภาษีไม้ไผ่ป่า	ภาษีไม้รวก	ภาษีไม้สีสุก
ภาษีไม้ค้ำพลู	ภาษีไม้ต่อเรือ	ภาษีไม้ซุง
ภาษีฝ้าย	ภาษียาสูบ	ภาษีปอ
ภาษีคราม	ภาษีเนื้อแห้ง	ปลาแห้ง
ภาษีเหื่อเคย	ภาษีน้ำตาลทราย	ภาษีน้ำตาลหม้อ
ภาษีน้ำตาลอ้อย	ภาษีสำรวจ	ภาษีเตาตาล
ภาษีจันอับ ไฟ เทียนไขเนื้อ และขนมต่าง ๆ	ภาษีปูน	เรือจ้างทางโยง

รายการภาษีทั้ง ๓๘ ชนิดสะท้อนให้เห็นกิจกรรมของผู้คนในช่วงเวลานั้น เช่น ผู้ประกอบการทำน้ำตาล ผู้ประกอบการทำยาสูบ ผู้ทำไม้ และสะท้อนให้เห็นปริมาณการผลิตสินค้าที่ราชสำนักจัดให้มีการเก็บภาษีแม้แต่สินค้าต้องห้ามทุกอย่างที่ยังห้ามอยู่ก็ให้เสียภาษีได้ แสดงว่าการผูกขาดลดความสำคัญลงไปมากแล้ว ภาษีไม้ต่อเรือเป็นอีกประเภทหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นผู้ลงทุนต่อเรือ เป็นการเพิ่มมูลค่าให้สินค้าไม้

รายได้ของราชสำนักที่เก็บอากรจากพืชผลเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ยังไม่รวมอากรค่าข้าว ซึ่งเปลี่ยนมาเป็นเงินค่าหางข้าวในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีมูลค่าถึง ๘๐๐,๐๐๐

บาท ความต้องการสินค้าจากตลาดภายนอก เช่น หนังสัตว์ เขาสัตว์ ที่ครั้งหนึ่งเคยทำ
 กำไรให้แก่ราชสำนักสมัยอยุธยาอย่างมากลดปริมาณลง และให้อากรจำนวนไม่มากนัก
 ในสมัยนี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๑๒๕) แสดงให้เห็นว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงความ
 ต้องการสินค้า ราชสำนักจึงต้องหาวิธีการใหม่ในการหารายได้ ซึ่งเป็นวิธีการเก็บภาษีใน
 ลักษณะที่มีผู้เสนอรับทำภาษี ผู้ที่สามารถประมูลภาษีได้หรือคนหนึ่งก็คือผู้ที่สัญญาจะให้
 ผลประโยชน์ตอบแทนต่อรัฐในอัตราสูงจะเป็นผู้ได้รับสิทธิผูกขาดจัดเก็บภาษีสิ่งของนั้น ๆ
 ผู้ประมูลได้เรียกว่า “เจ้าภาษีนายอากร” โดยราชสำนักจะมอบอำนาจสิทธิขาดในการจัด
 เก็บอากรให้ไปดำเนินการ เมื่อถึงกำหนดเวลาต้องนำเงินภาษีอากรที่ได้มาส่งให้ครบตาม
 ที่ประมูลไป และกรมพระคลังสินค้ามีหน้าที่เป็นเจ้าจำนวนภาษีอีกหน้าที่หนึ่งการจัดให้มีการ
 ประมูลภาษีเช่นนี้เนื่องที่ให้ความสำคัญของระบบพระคลังสินค้าในด้านการผูกขาด
 สินค้าลดน้อยลงไปแต่พระคลังสินค้ายังมีหน้าที่จัดเก็บรายได้ให้แก่ราชสำนักได้ดังเดิม
 อย่างไม่รู้ดี ด้วยวิธีการแบบใหม่นี้ ขุนนางที่เป็นผู้อุปถัมภ์ผู้ประมูลภาษีหรือเจ้าภาษี
 นายอากรก็ได้ผลประโยชน์ไปด้วย

ในปลายรัชกาลปรากฏว่าราชสำนักพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ค่อย
 จะยอมปฏิบัติตามสนธิสัญญาเบอร์นี้อย่างเคร่งครัด จนกระทั่งทั้งอังกฤษและอเมริกาส่งทูต
 เข้ามาเพื่อขอเจรจาแก้ไขสัญญา แต่ไม่ทรงอนุญาตให้เข้าเฝ้าเพราะไม่ทรงต้องการแก้ไข
 ข้อสัญญา ต่อมาจันทรรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามจึงจำเป็นต้อง
 ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ และมีผลให้ต้องยกเลิกระบบพระ
 คลังสินค้าในส่วนการผูกขาดการค้าไปในที่สุด

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นประโยชน์ของระบบเจ้าภาษี
 นายอากรว่าจะสามารถสร้างรายได้สูงให้แก่ราชสำนักระบบเจ้าภาษีนายอากรได้พัฒนา
 ขึ้นอย่างจริงจัง และเข้ามามีบทบาทมากกว่าระบบพระคลังสินค้าเพราะรายได้จากวิธีการ
 แบบนี้แน่นอนกว่าและราชสำนักสามารถกำหนดจำนวนของรายได้ที่ต้องการในแต่ละปีได้
 ราชสำนักสามารถกำหนดจำนวนเงินขั้นต่ำในการประมูลเก็บภาษีและผู้ที่ให้ราคาประมูล
 สูงกว่าที่กำหนดอัตราขั้นต่ำไว้จะเป็นผู้ได้รับประมูลซึ่งต่อมาทรงมอบหมายให้กรมพระ
 คลังสินค้าเป็นหน่วยงานบริหารจัดการระบบเจ้าภาษีนายอากร (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗
 : ๒๑๔) วิธีการสร้างระบบเจ้าภาษีนายอากรของราชสำนักขึ้นมานี้ก็คือการผูกขาดการค้า
 ต่างประเทศและกีดกันชาวต่างชาติโดยเฉพาะพ่อค้าชาวตะวันตกออกไปจากระบบการค้า

ที่ให้สัญญาไว้ว่าจะเปิดโอกาสให้ทำการค้าอย่างเสรีจากการลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี้นั้นเอง

ผู้ได้รับประโยชน์จากระบบเจ้าภาษีนายอากร นอกจากพระมหากษัตริย์ ก็คือชาวจีน อย่างไรก็ตาม ยังมีผู้ที่อยู่เบื้องหลังชาวจีนที่ออกหน้าเป็นเจ้าภาษีก็คือเจ้านายและขุนนาง ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ชาวจีนเหล่านั้น

จะเห็นได้ว่า ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ ขุนนางและเจ้านายผู้ให้การอุปถัมภ์ชาวจีนจะส่งเสริมให้ชาวจีนผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตนเองได้เป็นเจ้าภาษีนายอากรเพื่อให้คนเหล่านั้นให้ผลประโยชน์แก่ตนเองด้วยนอกเหนือ จากการเก็บผลประโยชน์ถวายพระมหากษัตริย์ เพราะขุนนางและเจ้านายคือผู้ลงทุนตัวจริง แต่ให้ชาวจีนเป็นผู้ประกอบการให้

กล่าวได้ว่าการลงนามในสนธิสัญญาเบอร์นี้นำให้เกิดการเปลี่ยนวิธีการหารายได้ของราชสำนัก จากการค้าสำเภาแบบเดิมมาเป็นการหารายได้จากระบบเจ้าภาษีนายอากรราชสำนักได้รายได้ที่แน่นอนมากขึ้น และด้วยระบบเจ้าภาษีนายอากรราชสำนักจึงยังคงการผูกขาดการค้ากับชาวตะวันตกไว้ได้เหมือนเดิม เพียงแต่เปลี่ยนวิธีการเท่านั้น ระบบเจ้าภาษีนายอากรจึงเป็นระบบที่ราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๓ นำมาใช้เพื่อชดเชยความสูญเสียอันอาจจะเกิดขึ้นจากการถูกกดดันให้มีการค้าเสรีแบบตะวันตกความจำเป็นในการหารายได้จากวิธีประมูลภาษีหรือระบบเจ้าภาษีนายอากรทำให้เกิดกลุ่มผู้ประกอบการที่เป็นชาวจีนเพิ่มขึ้นในสังคม การลงทุนในการประมูลภาษีเป็นการลงทุนที่ให้ผลดีต่อผู้ประมูลและผู้อุปถัมภ์ซึ่งทำให้ระบบเจ้าภาษีนายอากรเข้ามาแทนที่การค้าสำเภาได้ไม่ยากนอกจากจะให้ความสำคัญกับการค้าสำเภาน้อยลงแล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงให้ความสำคัญกับการค้าในระบบบรรณาการกับจีนน้อยลงด้วย จากที่เคยส่งคณะทูตบรรณาการไปยังจีนเป็นจำนวนมาก แต่ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗-๒๓๙๔ กลับมีคณะทูตบรรณาการไปยังปักกิ่งเพียงคณะเดียวเท่านั้นคือใน พ.ศ. ๒๓๙๑ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๗ : ๒๒๙-๒๓๐)

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงหาวิธีการใหม่ ๆ มาใช้เพื่อเพิ่มรายได้ให้แก่ราชสำนัก พระองค์ก็ทรงต้องเผชิญกับการฉ้อราษฎร์บังหลวงของเหล่าขุนนางที่ร่วมมือกับชาวจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรไปด้วย เพราะทั้งสองฝ่ายต่างอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม การใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรมีผลให้เกิดการลงทุนและผู้ประกอบการกิจกรรมการค้าเพิ่มขึ้นในระบบเจ้าภาษีนายอากรโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือชาวจีน

กล่าวได้ว่าการค้าที่ค่อย ๆ เพิ่มและพัฒนาขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านนโยบายการค้า การหารายได้ การขยายตัวของผลิตผลเพื่อการค้า การขยายตัวของความต้องการแรงงาน การขยายตัวของกิจการค้าจากการค้าภายในสู่การค้าเพื่อส่งออก ในปริมาณมากขึ้นจากการที่การค้ามีความสำคัญต่อรายได้ของราชสำนักและแม้แต่ต่อกลุ่มขุนนางที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการค้านำไปสู่การยอมรับอิทธิพลจากภายนอกที่เข้ามาเปลี่ยนระบบการค้าที่เคยดำเนินมายาวนานซึ่งเห็นได้จากการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง นำมาสู่การสิ้นสุดระบบพระคลังสินค้าที่ดำเนินมาอย่างยาวนาน

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. **สถานะการค้าไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๘**. กรุงเทพฯ :

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๓.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ**

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณสมเด็จพะสังฆราชเจ้า วันที่ ๒๑

กุมภาพันธ์ ๒๔๔๑.

ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทย ด้านเศรษฐกิจ แต่โบราณ - พ.ศ. ๒๓๙๙**,

กรุงเทพฯ : ดันอ้อ, ๒๕๓๓.

ธีรวัต ญ ป้อมเพชร (แปล). “จดหมายจากพิพัตร์โกษาถึงบริษัทอินเดียตะวันออกของ

ฮอลันดา (ค.ศ. ๑๗๖๙).” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ : **สรรพสาระประวัติศาสตร์**

ไทย ลำดับที่ ๕. กรุงเทพฯ : ศักติโสภณการพิมพ์, ๒๕๕๓, หน้า ๓๙-๕๔.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรม**

รัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๒ ก.ค.-ธ.ค. (๒๕๕๙) ๘๙

พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, กระเบื้องถ้วยกะลาแตก : ชีวิตเบื้องหลังสมบัติผู้ดี. กรุงเทพฯ : นานามีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๕๐.

วรางคนา นิพัทธ์สุขกิจ. หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า : การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

สายชล สัตยานุรักษ์, พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.

สารสิน วีระผล, จัมก่องและกำไร : การค้าไทย-จีน ๒๑๙๕-๒๓๙๖/๑๖๕๒-๑๘๕๓. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๔.

หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๕ เลขที่ ๖ ท้องตราเจ้าพระยา อัครมหาเสนาถึงพระยาศรียรรมาโคกราช เรื่องส่งเหล็กเพิ่มเติมออกมาต่อเรือลำเดียว ๑๒ ลำ.

หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๕. เลขที่ ๘๒ สมุดถือน้้า.

หอสมุดวชิรญาณ, สารบัญประวัติ เลขที่ ๑๘๐ ลำดับสกุลรัตนกุล.

อดิศร หมวกพิมาย, กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย : วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๘. วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, พ.ศ. ๒๕๓๑.

เอกสารภาษาอังกฤษ

Bowring, John Sir. The Kingdom and People of Siam. Vol.II Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1969.

Burney, Henry. The Burney Papers. Vol. II. Bangkok : The Vajirayana National Library, 1911.

เอกสารอิเล็กทรอนิกส์

<http://www.rd.go.th/publish/3458.0.html>. เข้าถึงเมื่อ ๑ มกราคม ๒๕๕๘.